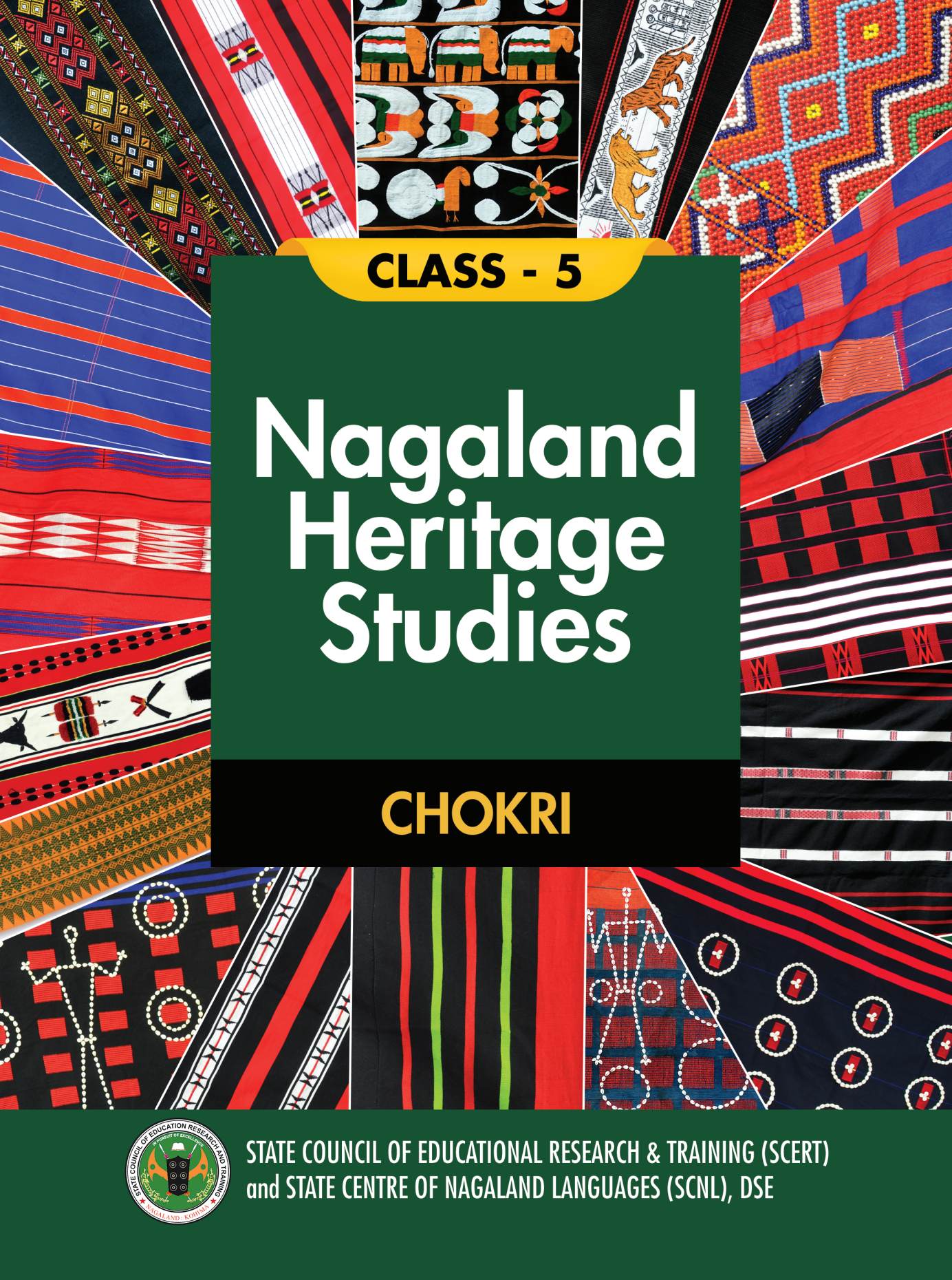

The background of the book cover is a collage of various traditional Nagaland textile patterns. These include geometric shapes like diamonds and zig-zags in red, blue, and black, as well as depictions of animals like tigers and elephants. Some patterns feature white dots on a dark background, while others have bold stripes or intricate beadwork designs.

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

CHOKRI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - CHOKRI

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrators: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

VAPHRAJÜ

Nagami utho u jü kükrekrekübako hi mükrü pö bayi mozoküsu na küphrida thipö tayhece lü phrii küve thiyiküta na u nüba. Lüsü mhase cho co müreyo küzhomiko mütsümüce de rhüpö kümüta pö kütasa küphrinumiko po u tho u jü phri mozoküsu na mharhü müta. Veli Nagaland lü-e thüzho süko müdzi tüyi mo tina rünükümo pö thi vorite. Süziküba dolü SCERT ko utho u jü lü küphrida doso 5 kütsona khipö pariyiküta zöde Nagami swöye mütü mhase cho co kümha de u se zhiyitaküto mülüba.

Nagami utho u külhüzhörüle jö phriküti hi khreküsanumi po u jü phrise, thoseyi, ukümüle seyi mu u jü hi unüyiküte thisüte. Sümhuri ukrüne zhorüle küveko khiyi mu müdziyi küve pö thisüte.

Küphrida doso 5 lü hi ngoyiküti Nagami hi dipöbi de vo u cejü lü lhüyi, dipö cho co vori, dibide kümüthi kümükroyo, litho lithi thiyo, dipö teti tekrayo, dipö tüce tsakhayo, dipö tüce khro thünye nyeyo mu dibi de nyeyo mu ube mhatho türhi türha küthido hi kümhatiko pö kümületho thide phri tozü.

Süna küphrida pö pariküyi zöde khreküsanumi po u krüne jö seküyi lübi mo de utho u jü seyi mozoküsu lüyi mu seyiküto müriyo.

Vala lü, Chokri Chakhesang Literature Committee za lü posü künyiyo kütasa Nagaland Government mu bahoshi SCERT-e u küvethoyo khasü de Nagami külhü jö küphrida khipö pariküyi na unürizote mu müzari zoho thiküti posüyo.

(JOLAYI NIENU)

Chairman

Chokri Chakesang Literature Committee

ULÜKÜBAKO

LHA

1. Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti – I	1
2. A Nagaland	6
3. Nagami cejü lü Thünyeko – I	8
4. Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti - II	15
5. Müqhi mu Thüprö (Nagami malhü jö)	20
6. Nagami cejü lü thünyeko – II	24
7. Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti - III	29
8. Nagami cejü lü Thünyeko - III	35
9. Müthiwhü Müreküti – Nagami Na Umakürö Pö	41
10. Nagami krüzho rüzhüko Chokri (Chakhesang)	46

THÜPHRI 1

Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti - I

Seyiküto coleko:

1. Nagami yebo kükrekretiko zako mu puko kübathi kütho-o seyi.
2. Nagami sagwüjō seyi.
3. Thüphrio phri müdüküti zōde phri nvesüyi.
4. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
5. Jü kūsako seyi.
6. Utho u yebo likhu ta mo de yebo kükremi küve jō ri se mu thüzüyi.

Dipō na Nagami yeboko küza pō kükrekre ta shiküti no n ngo thiyo me ma? Sūo kükrenamoli puko lhüyezho mu ujūko lizo kükrekreküti huhu zōn kükrehroküti na. Nagami yebo kükrekreti zako pō pariküti lizo yebo mori yebo cejü mharheko lü ujōo pō posüyo.

1. Phom

Phommi cejüthu botu lü lhübaküti zō de rüna pu kümütuko ngo nvei bayo. Cejütu pilü mu cejüthu bo-o hiko lizo kühü pon zwü pü bayo. Phom jüco sūo uco ta lizo 'kühü'. Phommi solhükrüko lhürüye sū tsü puko rabowhi lü voriküti cho küna lün vori. Pōo lizo 'Ying' mu kükreo lizo 'Long'. Phommi Yinghilong khapō puko lhürüye vorikütio mu thüthi kütho-o ziyo.

2. Lotha

Nagami yebo kükreko kümha, Lothako ri Chinami cejü Manchuria lü lhürüye Nagami cejütu Khezhakenomi rüna lü voriküti puko süo mülüyo. Sütüce Khezhakenomi nulhü krowö sürita mu süo na puko tata de lhürüye sü müsoco vata. Puko cholü kürü püthü mu kükremiko mhüdzü vota. Kükreko puko na u lükümüzhe de puko jö kütsoküla vosü. Ve puko külaküsü ngoküyi lizo Latha puko “mi mhüdzü voküta”. Latha jüco küdepö ‘Lotha’ zide mi mhüdzü vokütako mori takütako thüma kro-o zao yiyita.

Khristanmi voriküti mhüdzü uco kükre süo lizo, Lothamiko urhu kükrekreti rüsuyo mu puko rütho thipö süyo. Pukotho puko

ciküti, Lotha ta loa eroe jipo süo pöco lizo rütho thisüyoküti thümako. Siküba tüo lü hio thi müzü pö Lotha ziva. Britishmi Qurotho küzho-o J.P. Mills thomaküti thüma zako pö Lhota Naga zima side utü hu sa süo thi kümüzi pö Lotha thisü.

3. Konyak

N yebo mapö thiyiküto na n nyi gükütosü lüsüte? Süosü Konyakmiko thimo-osuyo. Pukotho puko cipö “Na – ga” puko ‘nyi’ (na) mu ‘gü’ (ga). Yekro kükreko cei pukotho puko khimükreyiküto na unyi güküti mori hophaküti süo u natsi lü thitata. Konyak ciküti ‘Kah – ha’ ziriyo kah lizo cejütu mu ha uco thümako, cejütu thümako. U nyi güküti mu umo yo ukho jiküti zasiko lü Konyakmi sekreyiyo. Konyak hi

dipöbide söyita shili süo cho küna lü ba. Co pöö lizo Konyak jüco süo u me küna lün jücoko pövoriküti posü, khao mori pi mu Nyak mori kütü süo kükrenamoli Konyakmi pitha tüküti na. Co kükre pöö poküti lizo pukotho puko pö “Kong-nyak” süo uco lizo ‘unhyico yo ukhojiküti’. Konyak jüco-o lizo Britishmi qhüphra lün jüco-o pö pariküti.

4. Kuki

Nagaland lü Kukimi yebo lizo “Khul”, lü ba voriküti mülüyo. Botu hi lizo China thüthi mütsuce ngoyiba. Khul uco lizo ‘Kücece mori cejühro’. Burmeseko lizo Kukimi yisü Chin ziyo. Bengalimiko Chittagong cejütu küvachoco lizo Kukimiko yisü ‘Kookies’ ziriyo, Britishmiko puko zapö Kuki zide thova side süsaco süo sö tata.

5. Sangtam

Britishmi Sangtam rabowhi müsoco vori küratho ce, Puko krütao Woodthorpe thümako dipöceo ba vori shi puko kütsosü. Puko külasü “Sangdang” side posü, Sangdang uco tüo lizo phakrö zwö kürükrüyi de thümako po ci thipö sülü lhüküba. Mu süo ri puko ukrüne lhü küvo rünao. Kühopöbi sheri British küzho-o puko zapö Sangtam side thova, mu süsa Sangtam zao qurezho lün sö vorita.

Jüco küsako:

1. Yebo – thüma külhü zhorüle kümhaküti kro.
2. Botu – mhabotu mori kharobo zatsö pö bo.
3. Rabowhi – cejü ra bothü mütupö küba, qurowhi zatsö whipö.
4. Lhürüye – thüthi pö lü ba la thüthi kükrepö lü vo lhüküti.
5. Qurotho – qu mu mharo mükha pö thüma züve na mhathiküti.
6. Kücece – cejütu lü cejü u ce küzho ce küba.
7. Phakrö – cejü mhu utha zwö rükrüküti.

Dodiküti:

A. Kütsokütiko külasüte.

1. Phom jüco süo uco dipöta? Phommi külhübo vaphrasüte.
2. Lotha jüco dipöceo pövorio? Süo uco dipöta?
3. Lotha yebomiko dipöbi de pukotho puoko ciyoo?
4. Kukimi yebo dipöceo u külhübo thivoria? Botu hio lizo dipöceo ngoyia?
5. Sangtammiko krüne rünao za dipöta? Süo uco dipö lizia?
6. Konyakmi ucho küna lü voriküti vaphrasüyi?

B. Kuvazükütio pö kühüsüte :

1. Lotha	kümhü poba.
2. Phom	Burmeseko pö Chin ziyo.
3. Sangtam	mhüdzü voküta.
4. Kuki	unyi gü mu ukhojiküti
5. Konyak	phakrö zwö kürükrüküti ci lü lhüyo.

C. Mühükütiko lü lusüte.

1. British küzho-o _____ zatho süo thosü.
2. Lothamiko _____ China lü lhürüye vori.
3. Phommi _____ botu lü lhübaküti zöde rüna pu kümütuko ngo mvei bayo.
4. Konyakmi jü lü Kah uco lizo _____ mu ha uco lizo _____ yo.
5. Bengaliko Chittagong cejüthu yo külhüko Kukimiko yisü _____.

D. Kütsoküsüko kütho mu mo pö jisüte:

- a. Konyak Yibomi maphimi thiyi kütöna, mi pöa unyi gü mosu.
- b. Phom yibomiko 'Yinglong' hio pö sü puko küvo thüthi le poyo.
- c. Lothami yibomiko hi Khezhakenomi rüna lü lhü rüye küvo potayo.

d. British mi küzho-o, J. P mills-e sangtammi yiboko zö kürüthi küratho thi.

E. Nzömi pö zö de jü küsa seküyiko pü sü jücho küriyi lü thisü. Süko pö sü n dosoko zö küzayi.

Lhürüyi

Qurotho

Kücece

Phakrö

F. Thüphrio lü ntho n yebo kümo yebo kükre kühopöri küdayi de no puko yebo jö lü n künütho jüco 100-150 süo pö thosüte, thaka,kütikükra, qhümüne, rüzhü kükrerisa. N külüo pö pokasüküto na no mharhe rhesüi ve.

THÜPHRI 2

A Nagaland

Seyiküto coleko:

1. Lizo jüco-o qhüphra kükho kükiko utü thi de phrisüte.
2. Lizo co-o seyi de küposüyi mu u jö thosüte.
3. Lizo-o lü kütsokütiko külasüte.
4. Jücoko qhüphra kümhakütiko seyi.
5. Jü küsa seyi side süko pö ntho jücho thisüyi.
6. N botu lü nhachi-nhara mu nhapü-nhanye ngoyiyoküti jöko seyi.

A Nagaland

Nhamünye küdenupü bi
Mu khonukholü jütho u cejü khwü.
Cejü züve sekükra küyi di
Mu cejütu kürükrü ra sü
Küküyi pö thüjö thizo sü.
Mu Nace khretho lize kümünye.
Hihi u Nagami, A Nagaland.

Kükhrü dzükhu küzho pö kümha
Mu küzöküve dzü mükrömo küzü bi.
Jütho khasü kübara
Mu cejü va lü küthüpu küba
Süo tüyo kütsö küsü
Thürimavemi kümüreküti.
Hihi u Nagami, A Nagaland.

Rükulü Kezo

Jü küsa hiko seyi.

1. Nhamünye – botu mori thüthi hura nhaboko ngoyiyoküti.
2. Khonukholü – botu mori thüthi hura khonuko ngoyiyoküti.
3. Kuküyi – rüzhü mori thüri lü veküyi.
4. Mükrömo – mülü mo de mükrethi mori zö pü küba.
5. Jütho – mathoküti.
6. Küthüpu – mhapöyi müprö mo de thüpuküti.
7. Thürimave – thüma thüri lü vo thüri thisekütimi.
8. Kümüreküti – mha u malhüküti.

Dodikütiko:

A. Pümoküphri - Thaphrimiko pon ukro thiyi de lizo pümo phri süte, süsayi mi küna mori mi pö pon phri süte.

B. Kütsoküti mu külaküsü :

1. Lizo-o, 'A Nagaland' lü nhamünye mu khonukholü süo pö dipö müdesüa?
2. Lizo lü liküzopüe Nagami cejü lü kümüle küve dipöko thesüa?
3. "Kuküyi pö thüjö thizosü" liküzopü na süo uco dipö ta?
4. Lizo-o lü somi khapö kümüreküti zide cisüa? Mu liküzopü sübi de puko ciküti no dipö lüyoa?
5. "Kükhrü dzükhu küzho pö kümha mu küzöküve dzü mükrömo küzü bi". Khaküsü jü hio no dipö seyia?

C. MÜCHÜKÜTIKO LÜ LUSÜTE :

1. Nhamünye _____ bi mu khonukholü jütho u cejü _____ .
2. Mu _____ kürükrü ra sü _____ pö thüjö thizo sü.
3. Jütho khasü _____ mu cejü va lü küthüpu _____.
4. Süo _____ kütsö küsü _____ kümüreküti.

D. Küdipö bi de Khonukholü mu nhamünye rüguyi mosuyoa? Lü sü de küdipö cholü thisüyi ve sheli co 3-4 thosüte.

E. Küpo mhatho:

Doso küza pü ukro sö thisüyi. Ukro kükrekre kütiko ce mükhroco khakümüta jücoko pö sü Jücho kürüyi thisüte. Ukro pö lü thaphri pö pon doso mütüko na phri mütosüyi(doso lü kübako zö küzayi)

Küdzütho

külüde

Seyirüküti

Kuküyi

F. Mhatho Mharhü :

N botu lü ngoyiküba khonukholü mu nhamünye mharhe pöpöküti phukünguyi. No pö n lüsida scrap book lü süko pö dasü mu uza thosüyi.

THÜPHRI 3

Nagami cejü LÜ THÜNYEKO - I

Seyiküto Coleko:

1. Ntho n yebo thünyeko mu uco-ulako jö seyi.
2. Yebo kükremi thünyeko jö ri seyi side süko na unüküti thi kühüyi.
3. Jü küsako, jühkreko mu jüchoko seyi side ntho süko pö jüchoko thisüyi.
4. Kümüseküti mha mozöküsuko peyiküto na thüphrio seyi de phrisüyi.
5. Ntho n jü lü po mülhüsü mu thosüyi.
6. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
7. Yeboko mütü thiyokütiko kümhaküti sekreyi mu seyiküti thiyi.
8. N yebo thünyeko zökümo mi kükremiko thünyeko ri ngöküsü lü pö umaküne küve thiyi mu thüzüyi.

Nagaland pö thünye cejü ziküti seyo. Nagami cejü lü yebo kükrekretiko utho u thünye ba phrö. Thünye mütükhrö yiküte mhathomhathiko zöü kühküsoba, Kükrenamoli voküta tü lü yiküte pö mhatho kümületho pö thi voriküti na.

Thünye hiko tülü u thürü rüsuküti krüzho lü nanyiko thi mu nanyi zhoko thi bayo. Ve tsütüe thünye mori mi zöü hiküti mhatho süo kükha vorite.

Aoleang Monyu

Hio Konyakmi na thün̄ye kümületho pō. Tütse küpra tsamünyeko kha do küva sa Tsade khri zhophrido kürace nükritho sūo bayo. Wangwan kümüsa rüpu sūo baküti nükritho thiyo. Wangwan hio zasi lizo cethice mhüdzüco kūra

ucoko ri sa de pō shusüyo, mu süsa Wangwan pon jopō thümako tsüküto na cipō nükritho lü süyiyo. Krüzho lü lizo sūo tüsozho sorō nükritho thi de sülü müthio rüwhu, fhüthi, rüzhü, litsaleko thi, pholoko thi mu hi zibayo.

Metümnyo

Hio Yimchunger thün̄ye pō, Zholo 8th nha nükritho thiyo. Yimchungerko lizo thüpumi mütüko hi ukhri sorō ba mu thün̄omi mütüko ukhri pōngu baküti mülüyo. Süolün thün̄ye hio lizo nuranumi münü küsaküyiko khri khasüyiküto na nükritho thiyo. Thün̄ye tüce, thümu

khra sorō thüpumi na mu khra pōngu thün̄omi na khapō utsöpöce süsüyo. Hizokümo, thün̄ye hio tü lü ri hiküti, khretho küsa zöküti, mi yo unümökütiko rükramöküta thi mu küsöküriküto na küvakhaküti thiyo.

Mimkut

Thora 17th nha Kukimi yebo thünye hio nükriho thiyo. Thünye zao lizo tülha lün pöpariküti thi “mim” (Küseko), Kukimi mülüküti, lizo puko cejü chozu-o ta pariküta sa tülhao ngoyiküti na. Kukimiko puko külhübo

lizo cejü khro lhü voriküti süo mülüyo. Mimkut nükriho thiküti lizo Thilha ziküti thürümi cejükhro de kübao süo nü thisüküto na.

Tokhu Emong

Nguha 7th nha lizo Lothamiko Tokhu Emong nükriho thiyo. “Tokhu Emong” uco lizo tülha röküta sa yi lü mhathoko rülüküta na hibaküti. Thünye kükreko bimo, Tokhu Emong lizo rüna lü külhüko pon thünye baküti tü lü rüwhuküti, fhüthiküti,

tülheküthi mu rüvörüvu thikütiko kha mu künyiyo. Tüdo hio tü lü rüna lü mipöri pon chozu-o voküti khayoy. Ukhrethomiko mu ucelümiko zö de kümüroküti thi mütükuyiküto na chithümuko pö tsüküti thiyo mu vokütatüko lü mi yo unümökütako rükramoküta thiyo. Müthiwhüo pon küzöpö thiyiküto na cethice kümünoce me thipö kümüreküti thisü de hiküti thisüsüyo.

Sekrenyi

Sekrenyi lizo Angamiko thün̄ye küm̄letho pö Tsakro 25th nha nükri^{tho} thiyo. Sülizo uthi küm̄saküti thün̄ye pö. Süsüna Sekrenyi lizo thüpumiko pon dzükhu lü dzürüloküti una thiyo, süsari rüna dzükhuko

thi küm̄saküti thiyo. Dzürüloküti hio uzasi lizo küchikünyiko mu urüküsuko khrü mütavaküti süo thiyo. Thüpumiko pon qhüne sötökübako thi küm̄saküto na dzükhu lü dzüthu pövo küpröpö süko vaküti ri thiyo. Thünomiko ri cetacelüko thiküm̄sa de hezo sü pövo coco yolü küdo kunḡulasüküti thiyo. Nanyiko thitsova küm̄ütha ukünütü süo swödüta de tülhüko thi hibayo.

Chega-Gadi

Liangmami thün̄ye pö, Shera zho 31st nükri^{tho} thiyo. Süo swödüküti vüzükükhü pö dokhriyidepörüthothithümako pon lhümveyiküto na süo thiyo. Hi sao lü lizo rünamiko ukro thiyi de yi lü prü se de 'Tebai Bailo' süosü lizo khonuko pon puko yi lü tata non küdüküti.

Kühopöbi sheri, Chega-Gadi lizo natsiko mu khresarülimi huhu ngo unü kübako na thün̄ye pö. Thüno thüpu huhu sesayiküto na rüwhurügü thi mu thünomi pon kütikükra^{ko} küsösü de pö prü küzatiküti thiyo. Cekroko vo küsöküngüküti thiyo, süsübi müthiwhü ri lico hico tülhüko thizüyo.

Jüco hiko seyi mu ucoko seyi :

1. Thürü – urhuo mori ukümünupü.
2. Nanyi – urhuo mori ukümünupü mülü mori rüsuy oküti.
3. Kümüsa rüpü – urhuo celü küvori rü.
4. Khri – thüma umo zathü pö, thüma thümo-o mo de u me.
5. Nuranumi – natsimi münüküyce.
6. Kuvakha – thünomi pö mu thüpumi pö küriton kürüthi yi küta.
7. Thürümi – thüma mhü pö ngoyo kümo rü.
8. Rüwhuküti – nhathüra lü prü khonuko whu de zheküti.
9. Celümiko – u cekro kümünothoko.
10. Kümüro – Kükhü voküti.

Dodiküti:

A. Thüphri lü Jücoko phuyi de pö Jücho hiko zö kümha kübako phusüte.

1. Mhapö mori mipö thi pö müsa sü küti_____
2. Tsa te küti thiswüdü küti. Tsa pö sü cejü lü te/do sü de pu pon ma süri küti_____
3. Thünye, Nachi nanyiko mu Müthiwhü mhatho hibi kütiko tüşozho pö mori utü hu mütho mükre küsü_____
4. Thümako mori manyoko pö vo kürhüyi de Lürhöjüro küthi _____
5. Qurobo mhane mori mhaneyi küba mu külhü mütü_____
6. Mucoku küto thi mori mütü praküti_____

B. Yeboko pö utho u thünyeo zöü kükhüsüte.

Yebo

Yimchunger

Lotha

Konyak

Kuki

Liangmai

Angami

Thünye

Chega – gadi

Sekrenyi

Aoleang Monyu

Metümnyo

Mimkut

Tokhu Emong

C. Kùtsokùti khakùsùko kùlasùte :

1. Thùnye dipöö lü thümako pon rüwhukùti, fhùthikùti, tülhekùthi mu rüvörüvu thikùti khayoa?
2. Dipö na Aoleang Monyu nùkritho thiyoa? Kùrao dipö zasita?
3. Dipö na Metümnyo thùnyeo nuranumiko na müleswöta?
4. Dibi de Sekrenyi thùnye tüce Angamiko utho u thi kùmüsayioa?
5. Nagami khresarülimi huhu ngo unü kùbako mu natsimiko na thùnye dipöota? Dibi de thùnye hi tü lü thünomiya thüpumiya huhu sesayioa?
6. Dipö na Kukimiko Mimkut nùkritho thiyoa?
7. Nagami thùnye sorö mütüko lü hi kùmhakùti thi kùba no ngoyi kùba mhaco kùna thosüte.

D. Botu rhe kùmüta lü thùnye za tüsozhoko uzhotü lü thosüte.

Thùnyeko za	Küdipö tüce nyeyo shi?
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleng Monyu	
Tokhu Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Uzhotüo rhesüte.

1. Kukimi mülükùti puko külhübo-o lizo.
(a) Kùtsa lü (b) tsüpötsüro pi
(c) cejü khro (d) kürü shice
2. Thùnye za uco dipöö tülha røyiküta sa rülüküti ?
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo
3. Sekrenyi tü lü nanyi thi de dzürülokütio lizo.
(a) Tülha røyiküta sa umo thi kùmüsakùti.
(b) Thürü küsu whu mütakùti.
(c) Kùchikünyiko mu urüküsuko khrü müsavakùti.
(d) Wangwan kùmüsa rüpü cipö voriküto.
4. Thümü khra sorö mori pöngu khasüyöküti tüo.
(a) Metümnyo (b) Tokhu – Emong
(c) Mimkut (d) Sekrenyi

5. Tokhu Emong tüce thümu pö mi tsüküti.

- (a) Zömiko mu celümiko kümüro mütükuyiküto mu mi yo unümökütako rükramöküta.
- (b) Usomi libi rhoyo.
- (c) Ukhri khapö nuranumi tsüküti.
- (d) Thilha thürüo pon unüyiküto na.

6. Tebai Bailo lizo semütöküti

- (a) Thümako küdü de puko pon yi lü tata noküti.
- (b) Chega – gadi thünyeo swödüküta pö müseküti.
- (c) Thüno thüpu udolü huhu khrüküti poküsü.
- (d) Khonuko pon yi lü tata noküti küdüküsü.

F. Lüyi de külasüte :

Mi küna mori mükro thi de bayi side kütsöküti khaküsüko küposüte.

- a) No thüphri hio lü ujö phri kübao, mhacen n cipö npon thünye pö lü voyino lizio-o no dipö na mu dipöo küdayita?
- b) Dipö na Nagami lhümoko nanyi kükro thiyo mu ukümünupü ce mhakhasüyöküti thiyo shi?

Footnote:

jükhreko - phrases, nükritho - celebrate, lhümo - ancient.

THÜPHRI 4

Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti - II

Seyiküto Coleko:

1. Nagami yebo kükrekretiko za mu puko kübathi kütho-o seyi.
2. Nagami sagwüjō seyi.
3. Thüphrio phri müdüküti zōde phri nvesüyi.
4. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
5. Jü kūsako seyi.
6. Utho u yebo likhu ta mo de yebo kükremi küve jō ri se mu thüzüyi.

6. Yimkhiung

Vapō sazōdzūra kūna tayoküti puni tütse kücho kükre tata. Puni utü kücho huhu phu müdiküta na udzüzō tata. Vele pōnhapō puni utü kücho phuküta sūo zhokhro ngoyi, mu sūnhasü puni unürizo de küzüpō thi layi. Ukünüpü puni küzō rüna pō shuyi. Side sūo zapō Yimkhiung Awün thiyi. Dzūso lü Yimkhiung sūota lizo phuküti mu votsoküyi sūzo saso lü Awün sūota lizo `kügwü'. Jūco kūnani uco-ota lizo, "Thüthi kügwü pō mori thüthi kütho-o sazōdzūrani thüla lü vo huhu ngoküyi." Yimchunger zao lizo Qukharo lüsi lü tho mütaküti ngoyi ve yebo thüza kütho-o lizo tsüdo ce küde pō sū Yimkhiung thi.

7. Zeliang

Zeliang za lizo thüma kro küna ba. Zeme mu Liangmai. Puko ri Nagaland state lü tsü Peren kharobo khülü külhümiko zo. Tsade khri 1943, C.R. Pawsey lizo Naga Hills kharobo Deputy Commissioner thiba side kro künani khapö Zeliang Naga yebo thisü. Hiolün puko zako ngoyi.

8. Angami

Nagami yeboko dolü Angami-e yebo küzho pö ‘Angami’ süo lize Britishmi thoküsü zatho. Thüza kütho süo lizo Makremi celün pövoriküti jü ‘Ngami/ Ngünbami’ süolize ‘thümamhakühopöyi thiyi küvemi’. Thadzü kükromi pon ukükha küba tüce lizo Angamiko utho uysisü ‘Tünyemi’ ziyo. 1832 tüce Captain Jankins-e pu rüphünu Makremi 700-800 mi mha püyöküzhommi zöü Assam lü vokütona Angami cejü püthü vo. Küzho-o lizomijü külayöküzho Makremi-ocesomi

thüthi botu hilü lhüyo shi, side kütsosü, pu jü külaküsüo poküti ‘Ngami’ mori ‘Ngübami’ zisü. British küzho-o ‘Angami’ zide thoyita süna tha kütso süsübi hio sötate.

9. Chang

Changmi yebo lizo puko söbo küzho pö Chongnyu liküti yolün voriküti mülüyo. Söo banyan söbo mu süoyo cho kükrekreküti mütü ngoyi veyo. Vele Changmi thüza kütho-o ucho kükrekreküti lü ri ba. Hiko lü pöe poküti Chang jüco lizo Changennyu jü lün pövorilizi uco lizo rükrüswö de thabaküti' mori 'ukümütuko mhu rükrüswö baküti'. Kükre pö lü poküti lizo Changmi hi nathoco vori lizi.

Natho küvaco jüco lizo Changbou ae süzi, sülü pukotho puko cipö Chang zitata.

10. Chakhesang

“CHAKHESANG” thüza lizo müthiwhü kro sö zako jüla küratho-o khipö pariküti söo lizo, Cha lize Chokri, khe lize Khezha (Kuzha), mu Sang lize Sangtam. Söo lüna Chakhesangmi lizo müthiwhü küzho kro sö lün thipö pariyi. Chakhesang Naga yebo lizo müthiwhü jü kükrekre de poyoküti söo lizo puko Chokri, Khezha (Kuzha), Poiime, Sangtam, Sümi mu Rengma jüko ri poyo.

Jü kūsako :

1. Dzüso – khongu/jücoko lü u mhüdzüco lüsikho kha basasüküti.
2. Saso – jüco/khongu lü usaco lüsikho kha basasüküti.
3. Kharobo – qurobo zatsö pö bo.
4. Khülü – lhüküba rüna lü.
5. Natho – nace tho pariküti küvaco
6. Müthiwhü – phö rüna pö lü külhümi mütü, nanyi mhathomhathi, mhazü kükrerisa.
7. Jüla – jüco küzaküti, thaka söbo hio jüla küna ba –sö, bo.

Dodiküti:

A. Kütsokütiko külasüte :

1. Dipö küthice mu sopöe Zeme mu Liangmai pö Zeliang Naga yebo thisüva?
2. Yimkhiung Awün lizo uco dipöta? Dibi de süo vorita?
3. Angami zatho kütho-o dipö lizia?
4. Chakhesang jüco kütho-o mu puko jü poyokütiko küposüte?
5. Dibi de Changmi zatho kükrekreküti thoyite shi vaphrasüte?

B. Müchükütiko lü lusüte:

1. Changmi yebo söbo pöyo voriküti süo lizo _____.
2. Chakhesangmi yebo pö pariyiküti müthiwhü küzho _____ yolün thiyi.
3. Zeliang lizo thüma kro küna lün pö pariyi _____ mu _____.
4. Yimkhiungmi yebo za kütho-o lizo _____.
5. Makremi jü lü Angami zatho pariküti _____ mori_____.

C. Küvazükütiko pö kühüsüte.

A

1. Yimkhiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

- Peren kharobo.
'rükrüswö de thabaküti' mori
'ükümütuko.mhu rükrüswö baküti'.
jü kükrekre de poyoküti.
Yimkhiung Awün.
thüma kühopöyi thiyi küvemi.

D. Thrüphre hi jü co pö phu pö thosöte.

- Thümako zö püvo küngu sala küsü _____
- Thümako mori manyoko ce ri rükrü ku küti _____
- Thüra thölü ta küta _____
- Mhapö lü phri sa mori vaphra pü kümüta _____

E. N Kümüthao pon jü co hu phri müto sü. Jüko rünyi siküyiko rhe mütu süte.

Thikhirüyi
Chotha
Kükre
Unüri

Kümüza
Prüsatsü
Tsüti
Kükreküh

Müthi
Ngoküyi
Zhokhro
Kümülutho

F. Ubö rhe kümüta lü jü/yeboko za phu süte.

Chakhesang Chang Zeliang Yimkhiung Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	N	A	B	S	R	Q	I
G	L	I	K	C	F	L	X	O
Y	I	M	H	H	I	U	N	G
I	X	A	E	A	X	R	D	B
K	Z	G	S	N	V	F	D	S
M	V	N	A	G	B	A	Q	T
P	S	A	N	D	V	R	S	N
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Thüphrio lü ntho n yebo kümo yebo kükre kühopöri küdayi de no puko yebo jö lü n künütho jüco 70-100 süo pö thosöte, thaka; kütikükra, qhümüne, rüzhü kükrerisa. N külüo pö pokasüküto na no mharhe rhesü ri veho.

THÜPHRI 5

MÜQHI MU THÜPRÖ (NAGAMI MALHÜ JÖ)

Seyiküto Coleko:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri nvesüyi.
2. Jü kūsako seyi side süko pö utho jüchoko thisüyi.
3. Mükro küzö jüpöküti mu rünyiküti thiseyiküto thi kühüyi.
4. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
5. Thüjöö lü kütsokütiko külasüte.
6. Nagami mhalhü jöko seyi.
7. Küpo lü poseyiküti thi nveyi.

Vapö khretho küve küna tayo, Thüprö mu Müqhi. Pönhapö punyi Time, thürü küsu kuswöküti pö va tolen mpeyi. Chode lü punyi zömiko hu zöö küsöyi. Süko lizo Methobü, Söbro, Södü. Thürü kūsuo time vaküto na uzömi misöko ri kümüzayi ton u mpeyita. Puko khretho pönguko thüvao Time celü votsoyita eli thürüo celü bamota. Puko utüküve hio zö de mükhrö celü lüta side pukotho vo celü ukü kükrekretiko lü rüsü bata.

Thüpröe thüzi lü rüsü ba mu müqhi sükümünoce ba. Söbro lü mephö lü ba. Södü cekha pilüo bato-o rhüyi Methobü lizo cekha kümünoce bayita. Time celü voriküti ce tüzöböta. Pu küzö lüsü ta müzi vazüsü thüzio vota. Pu ki züyi mumütha, Thüprö pu zösü. Time sü semüto de rükhü pari mütha müqhi-e thüzio utsö kükre pöco ba de pu küyisükha. Tsü Time chiswö bata.

Pu mhangö moküta na mu zöböküta na dipö pon pu thi müchiva shi süo semota. Süna, Time me mütoyiküto na tasü mephö lü vo. Pu me mütoküsü ce, söbro pu pra pu mhü pöva. Mha peyi suküta na, Time ta cekha co vavo side Methobü lün tsarhöyita. Pu rütu prü cejü pu küsösü mumütha, södüo cekha pi rüsü kübao ka prü de Time güphreva. Time süo lü pö pu vala thita. Pu mha kübüküti thisayi lhote. Time sö lü thaküsü süo mhanu-u uzömiko zöü külürhöyi lizo sülü u ngomumi kükuthoko mori u külhü lü mhakürö kühopöri mhu kuyi veküti ngoyi.

Jüco kūsako.

1. Mükhrö	– mi kükremi pon semoküti, rüsüküti.
2. Mephö	– mhashoce lü mori kükre ra ri me thiyoküti thüthi.
3. Pilüo	– müsoco u pico.
4. Vazü	– mhapöyi ukükha mo mori ucho kha mo de ta u müdü lü voküti.
5. Zö	– mha uhu thiküti thüprö pö küthoküti.
6. Kuyi	– khonu kütsüko pon uyo thi müchiyi süyoküti.
7. Güphre	– nüdaküti.
8. Vala	– künutho mori tsoküta.
9. Külürhö	– mükro küzö pö küthi.

Dodikütiko:

A. Kütsoküti hiko külasüte:

1. Ponhapö Müqhi mu Thüprö dipö mpeya?
2. Müqhi mu Thüprö nyi zö kūsöküyi zömiko misö kükreko somita? Puko dipö thito mpeya?
3. Vatoküzüko vo dipöceceo rüsüba?
4. Time celü votsoyi limütha pu dipö thia?
5. Time mephö lü dipöbita shili vaphrasüte?
6. Müqhi mu thüprö nyi umüza söko kükhrühi sa mozori Time vaküti lü münyiyi veküti no lüyo me? N külü khasüte.
7. Müqhi mu Thüprö nyi jöö lü dipö zhorüle ba?

B. No n kürö zö kūsö de mi humi pon n khrühisüküti tü vapöyi sübiküti sö mema? Cokrelhe (paragraph) pö lü süo jö thosüte.

C. Müchükütiko lü lusüte :

1. Thüpröe Müqhi pö _____ thi.
2. Time lizo _____ pö.
3. Pönhapö Müqhi mu Thüprö nyi _____ vato mpeyi.
4. Time me mütöküsüce, Söbro pu pra pu _____ pöva.
5. Uzömi zöö külürhöyi lizo _____ kükuthomiko ri münyiyi ve.

D. Kuvazükütiko pö kühüsüte:

	A	B
1. Söbro	-	a) zöpha
2. Södü	-	b) zö
3. Müqhi	-	c) pu
4. Metho bü	-	d) küyi
5. Thüprö	-	e) krava
f) rütu

E. Mhatho Mharhü :

N mükro lü malhüjö pö küdayi de n doso lü thüjöö posüte.

Müsejü : Kümüthao pon puko ce kümünokütio zöde doso lü ukro küzasü mososu (kümüno bakütiko pö kropö thisüyi ve) side tayhece tso küva sa thüjöö na mhathiküti. Puko pon doso lü thüjöö poküti thisüyi ve. Kro pöpöküti lü mipö pon thüjöö küdodo zori poküzasüyi ve.

F. Mhatho Mharhü

Malhü jö pö küdayi de sūo thoyi mu n doso lū thūjōo posūte.
Khorō:

- Kūmūthao pon puko ce kūmūnokūtiko zō de doso lū ukro kūzasū mososu. Kūmūno bakūtiko pō kropō thisūyi ve side tayhece tso kūva sa thūjōo na mhathikūti.
 - Ukroko pon doso lū thūjōo pokūti thisūyi ve. Kro pōpōkūti lū mipō pon thūjo kūdodo zori pokūzasūyi ve.
 - Kūmūthao pon thaphriko tarho mu chotha sū de puko pon thūjōo po kūzasūyi ve.
1. Thūjōo pon swūdū, mūtsu mu vala hiko bayi mosu.
 2. Thaphriko pon u doso lū kūbako pe de thūjōo po kūzasū mosu.
 3. Jū po kūbatūce puko pon mūlū mu ubeko pū mūyho kūti thisu.
 4. Puko pon jū po rūkri mori rūleyi tasu.
 5. Puko pon jū po mūtoyi mori mūswūyi tasu.

G. Mhatho mhathi: Pokūti jūbo-o mūkhroco khasūmūta. Thaphrimi kūna pon kūmūza de pokūti jūbo küdayi de puni pon huhu kūtso sūyi.

CO (food)	RÜZHÜ	UZÖMIKO
1) Co nkūnūthoyo dipoa?	1) Rūzhū nkūnūthoyo dipoa?	1) Sopōn nzōmi kūvethoyoa?
2) No kūdipō na hio nnūta?	2) No sopō zō de rūzhūyōa?	2) Kūdipō tūce nzōmi kūvethoyo ce vosūyōa?
3) No kūdipō tūce tiva?	3) No kūdipō bi de rūzhūyōa?	3) Nzōmi kūvethoya dipō ce bayōa?
4) Kūdipō tūce tiyo shi?	4) So pōn nmūthasūyōa?	4) Kūdipō bi de nzōmi nkhrūhi sūyōa?
KŪMŪNU TŪSOZHO	LHÜTÜLOKO	KHONUKO
1) Nkūmūnu tūsozho kūdipō tūce shi?	1) Lhütülo dipoa nkūnūthoyōa?	1) Khonuko dolū dipōyōa nkūnūtho?
2) No kūdipō bi de ntūso nyeyo shi?	2) No kūdipō na nūyōa?	2) No kūdipō na nnūyōa?
3) No mhakūdipō nkūmūnu tūsozho nha ngo nūsayōa?	3) No lhütülo tū hio lū kūdipō thiyōa?	3) Hio dipōce lhūbayōa?
4) Nkūmūnu tūsozho nha mhakūdipō tinūsayo shi?	4) Lhütülo hio tūce qhūmūne kūdipō bi kūtiko sōyōa?	4) Hio kūdipō ti bayōa?

THÜPHRI 6

Nagami cejü LÜ THÜNYEKO - II

Seyiküto coleko:

1. Ntho n yebo thünyeko mu ucoulako jö seyi.
2. Yebo kükremi thünyeko jö ri seyi side süko na unüküti thi kühüyi.
3. Jü küsako, jükhreko (phrases) mu jüchoko seyi side ntho süko pö jüchoko thisüyi.
4. Thüphrio phri müdüküti zö de phri nvesüyi.
5. Ntho n jü lü po mülhüsü mu thosüyi.
6. Po mu jiküti lü chot.

Nagami cejü pö thünye cejüküti seyo. Nagami cejü lü yebo kükrekretiko utho u thünye ba phrö. Thünye mütükhro yiküte mhathomhathiko zöü kühütsoba, kükrenamoli voküta tü lü yiküte pö mhatho kümületho pö thivoriküti na.

Thünye hiko tü lü u thürü rüsuküti krüzho lü nanyiko thi mu nanyi na zhoko thibayo. Ve tsütüe thünye mori mi zoü hiküti mhatho süo kükha vorite.

Moatsü

Aomi yebo na lize Moatsü thünye pö kümületho thiyo. Tsako doküva sa Tsapörala khrizho 2nd nha nyetayo. Yi rö nveyiküto na ukümünupü ce thüjo choküti süo pö thünye ukümüri küzhotoho-o thi. Sülize tsa doküti tüceko umhatho

thoröko thitso küva na süsa rülüküti thi mu ukünü tü pöri thiyo. Thünomiko mu thüpumiko utho urami qhüneko sö mu rütsoneko sö kürütsopü de lhüyezho lü mhathomhathi kükrekretiko thivotayo. Puko litsaleko thi, pholo thi, küro-küce mu chithümuko pö nye mu u hezoko kra, süzo me thiyi de süo mütupü baküti ri thibayo.

Mongmong

Sangtam mi na thün̄ye küm̄letho pō lizo Mongmong. Sūo Yidū khrizho 3rd n̄hanük̄ritho thiyo. Mongmong uco lize ‘Kūchothe küzöpökūthi’.

Thün̄ye hio lizo tülhako rō nve mu rō mükroyikūto na kürükrūtho ‘Lijaba’ likūti sūo müdo küve ngoyikūto na nük̄ritho thiyo. Ci pöpökūti hi ‘Müsüyangtūp’ sūo thikūva sa nük̄ritho swödūyo, sūo lizo mhashoce mephō lū kütsū sō yo una thi de rūsukūti thiyo (sūo lijaba sölū). Lhako mu hezo pō kütsū tsūsūyo. Hizikūva sa tülhūo thi de unū batayo.

Bushu / Bishu

Bushu/Bishu lizo Kacharimi na thün̄ye küm̄letho pō. Sūo tütsekūpra Thora khrizho 27th nha nük̄ritho thiyo. ‘Bi’ hi uco lizo kūchothikūto sūzo ‘shu’ küzökūve na chokūti thiyo. Sūlizo tülha rökūto na thün̄ye utha sō thi de nük̄ritho thiyo. Küratho-o lize Busu Jidap, sūsao lū Surem Baino mu künutho-o lize

Hangseu Busa. Phangsla sūo lizo kūra kūtso pō kharō thiyiyo, mu rūna lū lükūto ce sūo pō shusūyo. Kharō lū lūta mumūtha krüzho mhathomhathiko sūko lize, tsale, pholo mu ukrūne rüzhūko thipō u kulusūyo. Thün̄ye tū lū qhūnyoko lize baloko kūdū mu lua ri pō tsale küzūveko ri thi sivotayo.

Mileingi

Zememi Mileingi thūnye lizo mepō thi kūmūsakūti thūnye pō. Sūo Tsarhū khrizho 11th nha bayo. Hilū me pō kūmūle pō thiyo. Tūsozho hinhahi cethice lū khresaneko uthi kūmūsapū kūbako pon kūra pō mhapōri thi molukūti sūo khipō me

thisūyo. Thūnyeo tsota kūmothe me hio khipō chozu-o voti khayō. Thūnye zho-o pon mūsabakūto na, thūnye tūso zho kūnao tsova kūmothe thūnomiko mu thūpumiko ukotho ukhi krepū bayo. Meleingi lize u rhuo pon kūthūpu mu mūcomūkhrokūti kha Zeme thūpumiko tsūsūkūto na una thisūyo, sūbisū lizo pukoe khonu kūkhrūkūzōko mu ngomumiko belū puko thūmako yoyi kūve thiyikūto na. Side thūnye zho kūna nha thūnomiko ri vo de nūkritho lū kūmūzayiyo mu tūlhūo thiswō thi vosūyo.

Monyiū

Monyiū lize Tsade khrizho 1st nha Phommi yeboenūkrithothiyo. Sūo krekūti pō zō de nyeyo, tūtse kūsa sūo ta lize kūkhrū mu thūrho khapō thūnomiko tsūsūkūto na libi thiyokūti thūnye pō. Sūlizo cekro lū thūpuko

pon ukūkhrū khapō ulipūnemori unupū mhikūtako mhakha tsūkūti hezo kūvethoko mu lesho thi mve pō tsūkūti tū pō thiyo. Mūthi tūlhū thi de hi, litsaleko thi mu pholoko ri thi sūsari pethimiko chithūmuko mu hezoko pō kūle de huhu tsūkūti thikūva sa sūo zō de thūnyeo tsokūta thiyo.

Jüco hiko mu ucoko seyi :

1. Thünye – tüdo pöce kütikükra küsö kürükri pö ti mu kra de u nü baküti.
2. Tülhü – kütikükra u münhu thi de tinkra hibaküti.
3. Qhünyo – litsaleko thi de unyo qhüphra kükrekreküti pariyoküti.
4. Pholo – ube, uphe mu umo mülü de rütaküti.
5. Mücomükhro – umo pon qu mu mütüteküti.

Dodiküti:

A. Thünyeko pö yebo vazüküti lü sösüte.

Yebo

Thünye

Monyiü

Ao

Moatsü

Kachari

Bushu

Phom

Mileingi

Zeme

Mongmong

Sangtam

B. Kütsoküti khaküsüko külasüte :

1. Nagami thünye dipöo pö thünomiko na thita? Dipöbi de thüpumiko thürho mu u kükhrü kha thünomiko tsüsüyoa?
2. Mileingi thünye lü meo ukümüle dipöta?
3. Aomi yebo lü thünye dipöo kümülethoa? Dipö na nükritho thiyoa?
4. 'Mongmong' za uco dipö lizia? Dipö na nükritho thiyoa?
5. 'Bishu' za lize uco dipöo nata? Hi tüce dipö qhünyo liböko pö söyoa?

C. Thüphrio phriküva sa jücho khaküsüko thitsosüte.

1. Müsüyangtüp lizo mhashoce mephü lü _____.
2. Bushu thünye tüce Phangsla süo lizo _____.
3. Mileingi thünye tüce küra pö mhapöri thi moluküti süo khipö me thisüyo mu süo _____.

4. Monyiü lize Phommi thüpuko na _____
_____.

5. Moatsü lize _____

_____ Sûsa rülüküti thi mu ukünü tü pöri thiyo.

D. Lüyi de thosüyi.

- i. Nagami thünyeko lizo yiküte zöü kühüküti thiyoküti na no dipö lüyoa?
- ii. Monyiü thünye lü, Phom thüpumiko thünomiko na kükhrü mu thürho kha puko tsüsüyo. Puko hiko thiyoküti no dipö lüyoa?

E. Thünye lü cekro, zömi mu cekroko zö pü vo kunguyiyo. Thüma mütü kümüza de Christmas nyeyiyo. Christmas söbo rhesüte. Christmas kütsoküti mha nkünüthoko pü künhü mu kütso süte.

F. N thünye tüce thinüsa kütiko khi pö küposüte. Mükhroco tho pö kümüta hio müdzi de huhu kütsoküti thisüte.

1. No dipö tüce thünye nye shi?
2. No mha küdipö nkünütho thiyo shi?
3. No dipö ce vo hio nyeyo shi?
4. N thünye tüce lecho küve dipö choyiyoa?
5. Noyi mi zö de tsale mu rüthu kütü thiyo me?

THÜPHRI 7

Nagami cejü lü yeboko dibi de u zathoko ngoyi shiküti - III

Seyiküto coleko:

1. Nagami yebo kükrekretiko za mu puko kübathi kütho-o seyi mu poseyi.
2. Nagami sagwüjō seyi.
3. Thüphrio phri müdüküti zōde phri nvesüyi.
4. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
5. Jü kūsako seyi.
6. Utho u yebo likhu ta mo de yebo kükremi küve jō ri se mu thüzüyi.

11. Kachari

Kacharimi lize puko yebo za küthotüo lizo ucho sö lü vori ba. Uco küratho-o lize, sagwüjō poküti Kachariko solhükrü lhü küratho ukrünekoe vo Brahmaputra mu Koshi kürü ni dolü cejü pō lü ba lizi. Nepalikoe thüthi botu sücesü pō Kachar zide ciyo, mu lhüyekrü thüma süo yolün pō Kachari zide citaküta süo thi.

Uco künao lize J.D. Anderson-e North Bengal lü küde swöye Koch ziküti süo lün pō pariküti Koch thüzao khipō Kachari thiyiküta pō posü. Assam lü süo ciküti pō Koss ziyo mu Assamesekoe Kachari miko pō Kossari zide poyo.

Co söo lize N.K.Burman poküti sagwüjō lü Northeast botu lü zhoswö de themütaküti, Mahabharata, mu 'Kachcha' zide ciyoküti. Jüco hio uco ta lize dzüküzho khü cejüko mu cejütuko tsüpötsüro thipü küba. Lhü kürathoko lize Kachcharis mori Kacharis siba.

12. Khamniungan

Khamniungan yebo cejü peküsü puko rünako lizo India mu Myanmar künani lü baküti thiba. Khamniungan jüco süo lizo jüco söpö kürhö de pö pariküti thiba. Kham uco lizo dzü, niu co lize kümüreküti mu ngan uco lizo ngoyi küba. Süna Khamniungan uco lizo 'Kürü mori dzü kümüreküti ngoyi küba'. Rabowhi lü kürü küzhotho uza Laang süo lü pö pariküti thiba, süo krösü Myanmar lü Chindwin kürü lü voba. Khamniunganmi cejü lü Laang kürüo kümületho pö thiba.

13. Pochury

Pochuryza lizo jüco sö lün pövor. Po Lize Sapo lün pövor, Chu lizo Küchury, mu Ry lizo Khwiry jüco lün pövor. Myanmar thüthi kükrekreti lü Pochury thümako tsü lhüküba rabowhi lü thüma ukro söko vo lhüyi. Tütse hu sa, kro sö süko küzö pö thiyi de Nagami yebo küzho pö thi pariyi. Sapoko lizo Shaphongri rüna lü thüma voriküti kroko, Küchury kroko lizo Nagami cejü natho mükhroco, (tsü süko Myanmar te) mu Khwiry kroko lizo Nagami cejü nathoco süo ri tsü Myanmar khro lü ba.

14. Rengma

Rengma ziküti süo puko yebo za kütho-o ujö sepö unüriküti thiba. Puko tho puko jü lü puko yisü Nzonyu ide ciyo. Nzon uco lizo thüma mu Nyu uco lizo thümako. Süna Nzonyu uco lizo Nzon thümako siba. Pukothon puko yebo lü thüma mave kümületho pö Nzon Tegibu hio za khasüyi. Pu Terogvü cejütu yo rüna pö shuyi uza Tegibuphen side ciyo. Süzo Rengma jüco hio ucho kreküti pö lün vorita. Tütse künuco, Britishmi Assam lü vorikütice, puko Ahom küdeo zöü küsö nyisata. Vele küdeo voyi mota de, pu

müsölü thürimave mipö Keyhon kütsösü va. Keyhon-e pu qhüneko sö kürüdepö rümhisöyi ta, side Britishmi küzhoko thürümi mori memrü pö tatho ziküti lü ta. Pu jü külasüyokütio ce pu rhi pe pö thürümi mori memrü biküta na süo kütsosü ru pu qhü külaküti Rema lizisü. Süna British küzhoo-o süo lü pö Rema mori Rengma thüza süo khapö puko yebo za thisüva.

15. Sumi

Sümi yebo lizo puko yebo zao küthotüo lizo uco kükrekreti kükro lü ba. Sümi za lizo Angami khorö 'se' uco lizo sö poba sülü pövoritho ziküti mülüyo.

Hio lizo sagwüjö yolün pövoriküti Sümi lizo Khezhakenora lhü mu pu cekro dolü künatsitho-o thi. Sümi solhükrü lizo Seme side ciyo süo uco lizo 'thüma söone'. Kùhopöbi sheri uco kükre poküti süo lizo, Sümi jüco hio lizo puko rüna shu küratho-o Swemi za süo yolün pö pari lizi. Tha süo pö Sümi zite.

Uco söo poküti lize Sümi za süo lhürakrüo za Süpu süo lün pövorì lizi. Uco dao poküti lize Sümi jüco süo lizo sazödzüra mi küna za lün pö pari lizi. Tukumi mu Suwumi. Britishmi Swemi za sö swödüta, mu süo thi müzü pö lü Sema zide vo 1992 tse küde pö Sümi thiyi ta.

16. Ao

Mokokchung kharobo hio Aos ko lhü bayo. Aomiko hi Nagamiko dolü ukro pö mu thenu küna bayo; Junglir mu Mongsener. Lhü thüra lü Junglir mu Mongsener uni küzö lhü vori eli puko thüza kükre tsü ce zö de lhü kükre parita.

Junglir: Thüdzö po küye mu mülü küti, Junglirmiko hi Lungtrok lü kütsü lü lhü pra mu hio Jungliyimti thüthi lü lhü yo. Puko thenu thi lhü küti lü nve mu thüma kro de lhü bayo mu thüma hiko pö sü Junglir isiyo.

Mongsener: Mongsenerko lizo South-East Asia lün lhü rüye sü Irrawady mu Chindwin kürüko püthü sü vo Jungliyimti lü lhü. Mongsener jüco hio Putu Menden maphri zho lü pü pra. Sülizo Putu Mendenko hi lhü rüye vo ba küti hio küthürü de mükha bayo. Mongsen co-o lizo Putu Mendenko lhü rüye ba mütü bayo.

Junglir mu Mongsener se kükreyi kütiko lizo, tattoos (Khozhü), qhümüne küsö, lü va küti, jü mu lhülü Zhoko mu thiyo küzhoko. Aos za lizo “Dikhu rü püthü küvo” mori kütholü lizo ‘ta ta’ mori ‘tazü’ isi.

Jü küsako.

1. Sagwüjö	– thadzü mha dipö thi vori shili süko jöko.
2. Lhüyekrü	– uthe uzhiko yo lhü küye kiriküti.
3. Tsüpötsüro	– kütsü kükhri mu unyenye mpaküti.
4. Mave	– thüma külhü küve, küthüpu mu mi kükre mipon pungo unüküti.
5. Rümhisö	– kürütsopö mipon ngo unü mori kürütsopö umaküne küthi.
6. Memrü	– thüma küsami rü mori thüma rhi cei krekuküti.
7. Prohü	– kelü kepro mu hü kesü

Dodiküti:

A. Kütsokütiko külasüte :

1. Kachari yebo zao ucho sö kükrekretiko vaphrasüte?
2. Khamniungan jüco süo uco dipö ta ? Süo dipö lü pövorio?
3. Pochury yebo lü tsü rabowhi lü vori lhüküba thümako kro sö zako posüte? Dipöbi de Pochury yebo thi pariya?
4. Rengma yebo zao uco küna küposüte?
5. Sümi za Angami jü lü dipö liziyoa?
6. Junglir mu Mongsener ni küvo cho kürathoyo vaphrasüte?

B. Müchükütiko lü lusüte :

1. Terogvü cejütuo Nzon Tegibu rüna pö shuküyi pö _____ side ciyo.
2. Pochury zao lizo jüco _____ lün vori.
3. Khamniungan yebo cejü peküsü puko rünako lizo _____ mu _____ künanyi lü ba.
4. Kacharimi yebo za lizo ucho _____ lü vori ba.
5. Sümi za lizo Angami khoru _____ uco lizo sö poba sülü pövoriküti mülüyo.
6. Aor le po küba _____ mu _____.

C. Kuvazükütiko pö kühüsüte:

A

1. Kachari

2. Khamniungan

3. Sümi

4. Pochury

5. Rengma

6. Aor

B

dzüküzho khü cejüko mu cejütuko lizo tsöpötsüro lübi zo

Uco dao lü pövoriküti.

Dikhu rü püthü küvo

Nzon thümako.

Kro söko küzö pö thiyi de yebo küzho pö pariya.

Myanmar mu India künanyi lü ngoyi ba.

D. Kütsöküsüko kütho mu mo pö jisüte:

- a. 1992 tütse lü Sema hio küdepö sü sümi thiyi te.
- b. Pochurymi yebo hio Chinami celü rüvü sü vori.
- c. Britishmi thüra thi de Assam lü küvo ce, Ahommi küdeo pu thüri maveo Keyhon zö de vo puko zö küsö.
- d. Mongsenermi hi Lungtrok lü kütsü lü lhü vori.
- e. Nepaliko kachariko pö sü kossari isiyo.
- f. Mongsenerko hi lungtrok thüthi lü kütsü lü lhü prari.

E. Zömi ni pon khakümütako kürüyiyo lü jüchoko thisüte. N doso lü po küza süte.

Swödü

Lükümo zöküsö

Lhürüye

F. Thüphrio lü ntho n yebo kümo yebo kükre kühopöri küdayi de no puko yebo jö lü n künütho jüco 70-100 süo pö thosüte, thaka, kütikükra, qhümüne, rüzhü kükrerisa. N külüo pö pokasüküto na no mharhe rhesü ri ve ho

Footnote; Rabowhi - Territory, Lhüyekrü - Ancestor.

THÜPHRI 8

Nagami cejü lü THÜNYEKO - III

Seyiküto Coleko:

1. Ntho n yebo thünyeko mu ucoulako jö seyi.
2. Yebo kükremi thünyeko jö ri seyi side süko na unüküti thi kühüyi.
3. Jü kūsako, jükhreko (phrases) mu jüchoko seyi side ntho süko pö jüchoko thisüyi.
4. Thüphrio phri müdüküti zöde phri nvesüyi.
5. Ntho n jü lü po mülhüsü mu thosüyi.
6. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.

Nagami cejü pö thünye cejü pö len seyo. Nagami cejü lü yebo kükrekretiko utho u thünye batso. Thünye mütükhrö yiküte mhathomhathiko zöü kühütso ba, Kükrenamoli voküta tü lü yiküte pö mhatho kümületho pö thi voriküti na.

Thünye hiko tü lü u thürü rüsuküti krüzho lü nanyiko thi mu nanyi na zhoko thibayo. Vele tsütüe thünye mori mi zöü hiküti mhatho süo kükha vorite.

Naknyulüm

Naknyulüm lizo Changmi thünye pö, kröti khrizho 31st nha nükriho thiyo. Naknyulüm thünye uco-o lizo 'küveo pon küzöo münyiküyi'. Vapö cejüoe küzöo thon whütsoyita de thüma pon mhapöri thisayi suküta Changmiko süo mülüyo. Mu süzo thüma pöe Tükho ume küna baküti pö dokhriküyi sa cejüo lü küzö süo dita. Süsasü, puko küzöo mhu kuküyi nükriho thiküto na mu tüyo u rho thüzüküto na Changmikoe Naknyulüm nükriho thiyo.

Thünye kükreko bide, krüzho rüzhüko ri hi tü lü rüzhüyo, tülhü thiküti pö mhatho küzhopö thi de kütikükra pö mi zö küzatiküti thiyo. Sülizo thünye hilü puko pholo mori mülopheko bikütiko thiyo mo.

Ngada

Nguha khrizho 28th nha Rengmamikolizo Ngada nükriho thiyo. Thünyeo lize zho tũtha thivoyo. Tũsozhoko pösa pöpö de hikũmhako thivoyo, hezo thikũti, makhröko müsakũti mu

lhürakrũ sakũtako na kũtikũkra pö sũko tsũkũti, qhũmũneko mũnyi mu thikũmũsa mu u rineko ri thikũmũsa, tũlhũ thi de hi, pholo mori phetako thi mu utho u rũtsoneko söpö u kũtsoyi de thenu mori ceku kũkreko celũ voyo side puko vo kũzö unũ mu kũrũthi pö bulinya thi batayo. Mũtũko na zho tũtha nha tũlhũ kũzho kũsöyiyö. Tũlhũ hio sa, Rengmamiko lize tũtse sũlũ thũma sakũtako khri-e u rũnao khava de tasũ kũsami rũna lũ votayokũti puko sũo mũlũyo.

Yemshe

Yemshe lizo Pochuryimi yebo thũnye kũkhotho-o. Sũo Shera khrizho 5th nha nükriho thiyo. Mu sũo yi rökũto mhũdzũ thũnye pö. ‘Yemshe’ uco-o ta lize cio rö mori kũtikũkrako rö kũve celũ parikũba. Krũzho lũ lizo tũsozho 22 utũ kũcho thũnyeo nyebayo, tũsozho kũnutho-o pö kũmũletho-o

thiyo. Sũo pö uthi kũmũsa mori upho thi kũmũsakũti tũsozho pö thiyo. Yemshe lizo kũjovapö hunehu tsũkũti tũ pö, ukhretho kũgwũko zöũ kũse salayikũti, khretho kũsa zöũ kũseyikũti mu kũvakhakũti thiyiyö. Rũnako utho u rũna thikũmũsa, chodeko, dzũkhuko, yyiko thi kũmũsa mu rũlũceko thi siyo. Sũlizo mha kũsa pö swödũkũta ukũmũri bakũta nükriho pö thiyo.

Miu

Miu lizo Khamniunganmi thünnye vekreküti pō sūo umi nekoe uzune shoroco u sotso mu sodeko zōū kūmūrokūti thi mütükuyikūto na mhakūza de nūkritho thiyo. Thünnye hio lizo Tsapōrala khrizho 5th nha nūkritho thiyo. Umi-e

ukūmūnupū ce kūcho thide thūjo chopō usotso mu usodeko tsūsūyo. Usotso mu usodekoe vo umine zōū kūsōkūti mha pōvo tsūkūti umūguko lize qhū, ze mu kütikūkra. Thünnye hio tū lū umi-e ulipū nuneke zōū kūmūrokūti thi nve mu thi kūmütükuyiyo. Krūzho lū mori tsana lū lizo prū yi lū ri una thisūyo mu sūo yi rō nveyikūto na urhuo ce thūjo cho side kütikūkrako ri khasū mu khonuko dokhripō rūtho thisūyo.

Sökrönye

Thora khrizho 15th nha lizo u Chakhesangmi Sökrönye nūkritho nyeyo. Sūo sökrökūti thünnye pō. Thünnye swödükūti khonu dokhripō uza küpröpō uce co-o vasūyo. Khresaneko mu thūpumiko tūso pe pari mumūtha dzūkhu lū prū dzū thi mūrхова kūmo lū dzūsōvakūti thiyo. Dzū hio

pō vūzū kūmūsa shotikūto na celū pōvoriyo. Thūmu hio pō thūpuko pon ti de u külhū thi kūmūsakūto na kha tsūsūyo. Tsana lū sökrökūti sūo thikūtio zō de, mhashoce lū mephō mu vatinyoko, mhamütūko kūsa sōyo. Sūzo Nagami kūkreko thünnyeko bi de, krūzho rūzhūko, litsaleko, pheta thū mu tūlhū thi de hikūti thi bayo.

Tuluni

Tuluni lizo Sümiko na thün̄ye küm̄uletho pō thiyo. Sūo krōti khrizho 8th nha nūkritho thiyo. Tuluni thün̄ye hio ropū pon pu yi lū tsa te küm̄uko yoyi mu mūkrū sū kūtona choyo. Thün̄ye hio lū chi kūkro brūyo mu hezoko krayo. Hi tūo lū cetacekroko mu uzōmiko huhu ce tale vo mu lhako, chi mu nhanyiko thū kūngu de pūvo huhu

prūyo. Hi tūo lū ceyoko ri kūsōyikūti thiyo. Sūlizo kūrī tole küm̄ülūyi kūta sa thūnopū mu thūpu-o nyi huhu celū vo de mhatiyiyo mu sūo pū sū küm̄ülūyita kūti po muse vayo. Rūna lū thūmamūtūko, mhathi sū pra kūtako mūtū utho u mūlekroko küm̄ūkro de yi lū mhathi tayo mu hio pū sū ‘Aloji’ isi de poyo. Tuluni tūce, Aloji mūlekro kūkrekre kūba mūtūko thūvo, mūtho, wi hibi kūtiko dokri pū sū kūzō nye mu hio vo ‘Aloji tou’ mori Aloji pi thi kūbao celū nyeyo.

Jūco hiko seyi mu ucoulako ri seyi:

1. Kūm̄ülūyi – thūnomipō mu thūpumipō kūzō kūrī de lhūtakūto na kūrūthiyikūta mu kūvakhayikūta.
2. Sōkrō – uthi mūsakūyi mu u thi mūkukūyi.
3. Kūprō – ube lū dzū kūlhu pō mha vakūti.
4. Sotso – lipū/nupū nu thūpumiko pō sūbide ciyo.
5. Sode – lipū/nupū nu thūnomiko pō sūbide ciyo.
6. Mūlekroko – kūmūza mūkro pō thiyi de yi lū mhathiyokūti mūkro-o.
7. Makhrō – thūma sakūta pō cejū khro khrōkūti.
8. Tsana – thūrūna zōkūti.
9. Mūgu – ukūnū lū mha mūthu kha mi tsūkūti.
10. Dzūsiva – dzū kūsi mori kūsa rūlokūti.

Dodiküti:

A. Yeboko thünyeo kha kükhüsüte:

Yebo

Sümi

Khiamniungan

Rengma

Pochury

Chakhesang

Chang

Thünye

Sökrönye

Tuluni

Yemshe

Ngada

Naknyulüm

Miu

B. Kütsöküti khaküsüko külasüte:

1. Yemshe lizo uco dipöta ? Yemshe tüce rüna lü thümako dipö mhatho thiyoa ?
2. Naknyulüm thünye lizo uco dipö ta ?
3. Rengmamiko zho tütha Ngada nyeyo. Puko zho tüthako lühi dipöko thiyoa ?
4. Sümi Tuluni thünye hio küdipö bi de nyeyoa?
5. Chakhesangmiko sökrönye thünye tüceko dipö na thüpumineko mu thüpuko dzürüloyoa ?
6. Miu thünye lizo sotso mu sodekoe umi zöü kümüroküti thide nyeyöküti süo no dipöbi de seyia ?

C. Thüphrio phriküva sa jücho khaküsüko thitsosüte:

- i. Miu thünye lizo _____ zöü kümüroküti thi mütüsüyo.
- ii. Tuluni tüce, thünopüe kümülüyiküta _____ cisüyo.
- iii. Sökrönye ce vüzü kümüsa shoyi de kha thüpumiko pon _____
- iv. Yemshe tü lizo küjova pö huhu tsüküti, u zömi kügwüko zöü küselaküyi, _____
- v. Ngada zho tütha nha, rüna mütüko na tülhüo sa, mülüyöküti süo _____.
- vi. Changmi mülüyöküti, tükho me küna bakütio dokhriküva sa süo _____.

D. Lüyi de külasüte :

1. Thünje tüceko, Nagamikoe mi zöü khretho thiyiküto na süo khapö kümületho pö thiyoküti. Dipö na puko süo thiyoshiküti no lüyoa?
2. Yebo kükremiko n thünje zöü kükre za de puko nyebayi ve. Cho küna thesüte dipöbiküti lü yebo kükreko n thünje zöü kükre shili.

E. Thünje nye küba tüce pumi mu nomi khrüzho qhüne sö küba rhesüte.

F. “Hornbill Festival” hio yebo mütuko zö pö vo lhüezho nye süyo. Nzömiko zö de Hornbill festival lü vo küzü lüsüte. Rhü mu kürüthi de vo sü lü kümüza küdipö thi tole zü shi.

Kürüthi küti hi biyi ve.....

Thaphri 1: “Hornbill festival lü vonüsa küti khwüyi lho bate”

Thaphri 2: “iye i nule”

Thaphri 3: “Uko votso talizo küratho-o lü küdipö thita?”

Khorö: Kümüthao pon thaphrimiko küza pö ukro 3 thisüyi.

Thaka: khakümüta kümha de thaphriko pon kürüthi swüdüyi ve.

Thaphrimi pö pon va 3 posüyi. Mhatho hio 5 minutes müsü thiyi ve.

Footnote; mülophe - folkdance, makhrö - grave, sotso - nephew,
sode - neice, tsana - animism, sökrönye - festival, dzüsöva - purification

THÜPHRI 9

MÜTHIWHÜ MÜREKÜTI - NAGAMI NA UMAKÜRÖ PÖ

Seyiküto coleko:

1. Nagami umaküne küve jö seyi.
2. Müthiwhü külü umaküne thüzüyi side süo thi küdayi mu mükrüyi mozosu.
3. Thüphrio phri müdüküti zöde phri nvesüyi.
4. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
5. Jü küsako seyi.
6. Mha ucho kükrekreti lü thi küdaküyi yolü thoseyiküti thi kühüyi.

Nagami rüna mütüko, voküta tü lü mu tsü tüo lü ri, müthiwhüe küchoküngu nveyiyo. Rüna lü müthiwhü mhathomhathiko mipöpöküti mütüko ri thiyo. Nagami mipöpöküti hi rüna mütü lü pu mori püe utho u rünao zö de kümüroküti mütüswöyo. Nagami vekreküti khamütaküti pö lizo thakütsori ukrüzho pö uzö baküti süo lizo müthiwhü küzö müreküti. Nagami müthiwhü külhüzho lizo, thüma kükhrükünemi.

Nagami thadzütho lü zori müthiwhüe utho umüsö süo se müsöswö tate. Mhacen müthiwhü lü mipöe mha mükammhüküti zöü küsöta lizo süo müthiwhü mütü vo kümüka zöü küsöbakütao khrühiküto u müsö ngütayoküti thiyo. Thaka pö, mhanu-u ci pö me pon rüva mu süo thütso va lizo, kümüzheküta cekro-o lize müthiwhü thon süo peyiküta thitayo. Mhapö puko tsüküti kütikükra, qhümüne, manyomharoko cetacelü nyoko kha tsüsüyo, rüna hio lübi zo kümo rüna zanuko ri ci rüküva seyi lizo mha sömozoküsuko kükhröpö cekro-o khrühisüyo.

Kümüzheküta cekro-o na müthiwhüe küciyi de ci ri thipö tsüsüvayo. Müthiwhüe küzö kütsa lü prü de sökura ceneko phuyi de tüsozho küna sö dolü cio thi salasü vayo. Sülüno, müthiwhüe kümüzhezüküta cekro pon lhü salayiküto na kükhrühisüküti lü u müsöo thisüyo.

Tükhu küthi lize, tülha tsa somaküti süo pö tüso ziyo mu tüso süko pa pövo түкhu lü swöküti tüce, түкhu nyepomie uzömi mori мүкро зöde түкhu swöküti thiyo mu süo pö müle zöküti thiyo. Müle krokoe huhu yi vü mu süo huhu zhoda vүкүti thiyo. Müle kro-o puko түkhuko thitsoyita kümothesü mhatho hibi de thizüyozo.

Hilü müthiwhü ukümüle kütho-o ngoyiküti mhathoko thi mhaku mu rүyikuküti thiyo ba. Müthiwhü lü uzömiko mu cekro dolü kümүroküti ri thi kümütүsү ba. Mhatho күrö thiküti zö de küzö unүкүti тү күкро ri bayiyo.

Uphre zöküto cekro-o lize mhathikütoko na lesho күvetho-o shopö prü puko tsüsüyo. Süzo mhathi ba de yivo tace, müle kro-o küzö ukotho uko dolü күyүкүnyi тү mori ukүнү тү bayiyo. Side nyoba pö күyүкүti ri thi de unүyiyo.

Sülizo Nagami thadzütho thitaküta süo lizo rүna lü pethimiko, mhathiyo sukütako müthiwhüe süo pe түкhrö mүнuyitayo. Unu thүpumі bayokütiko lizo unu thүpuo zöü batayo, mu unu thүнomi libi lhүyökүtimi lizo vo unupү mu sonupu zöü lhütayo. Mүrinuko, lalhe mori lhecekүtami mu tsötүmokүtamiko ri müthiwhüe peyiyo.

Nagami müthiwhü kreküti zhopö lizo müthiwhüe mha mpekүyiyo sümhu mali mipöyi pon umүdo thide mhathiyo mo.

Thadzü lü ri mu thazo ri Nagami rүna mütү cejү zarhö thide rүnao pon cejү nyepo thiküti bayo. Kütsa sübikүtiko lizo rүna lü күlhүmikoe müthu de söyiyo. Thүthi süko pö мүluyi tekүti thiyo, (sүo nhayite mori nhaboko veva mu rүyi de түlhako teyiyökүti) pethiko күrүthi de yitekүto na thүthi күdasүyo. Süsa rүnao mütү prü yio veyi de küzö түlhako tekүto na күrүdeyiyo. Süzo thenu mori ponu pöpökүti mu cekro pöpö na cejү күzasү de süo lü mipöpökүti mütү pon cejү ngokүyi lü ukүнve ngoyiyo.

Nagami müthiwhü lü thüma külhü na lüküti ulükünyi thi mu mipöpöküti, mükro, thenu uzho lü lhüküba mu rüna lü külhümiko pö kümületho pö thiyo. Süna, thüjo mu sazhoko lizo müthiwhüo külü yolün müku de mpesüyo. Hiolüno müthiwhüeküzhekümüliküti mu kübükütiko huhu

müswöküti kükhayio side ukükha küdi mu mipöe mipö tha thi müsü va de lhükümüzheküti di mu mütü kütüküti külüo thi kühüyo. Hiko lizo müthiwhüo külü küve sömososu swöküti mu müreküti süo uko mütü ünüyo mu süko thizoba mososuküti, süzita lizo süko müdi vayi lho.

Jüco kūsako.

1. Küchoküngu – makro ci kunguyiküti.
2. Mükammhü – lükümo tüpö lü mha kükro müka mu mha vaküti.
3. Ceneko – ci thiküto manyomharoko.
4. Mharhü – mhatho pö thiküto na dipöbide thiyi mori thi nvesayi to shili süo lü mu rhüküti.
5. Vü – yi lü prü mhatho thiküti.
6. Zhoda – mhatho zho khatsü kümo mori mhatho zho khikümo, küthürü de huhu mhatho thiküti.
7. Uphre – mükro mori müle zö de u mhatho thiküzü kro-o.
8. Tükhrö – münu de thükü mu peküsü.
9. Sonupu – unupü nupu.
10. Lalhe/Lhece – uphe ube moi umo yo zatho kühopöyi mi bi moküta.
11. Zarhö – mha kühopöri mipö mori pö libi za mo de müthi zathikü ta.
12. Thüjo – müthiwhü zhoko mu lhülü zhoko khipö thüma phaküti mori thüma kükhaküti zho.

Dodikütiko:

A. Kütsokütiko külasüte.

1. Dipöbide Nagami müthiwhü külü uko yolü müsöswö baküti no süo seyiyoa?
2. Uko dolü müthiwhü külü ukümveko dipöko ta?
3. Dipöbide Nagami dolü nhayiteküto na cejü küzaiyoa?
4. N yebo lü müthiwhü mhathomhathi thiyoküti thaka küna khasüte?
5. Dipöbide müthiwhüe pethimiko tükhröyioa?
6. Dipöbide müthiwhüe tükhuküthi lü kükhrühiyoa?

B. Jüco küsa seyi mu süko pö jücho thisüyi.

1. Thünye
2. Tülhü
3. Qhünyo
4. Pholo
5. Mücomükhro

C. Nagami müthiwhü külüo ujö kütho mu moküti thokümako lü hi thisüte.

1. Nagami lhülüzho pon u mha mükava lizo ucelümiko libi thon vo pu khrühisüyo. (Kütho/Mo)
2. Mha kümüleko lü müthiwhüo bayoküti lizo mipö müdo-o lü thiyo. (Kütho/Mo)
3. Müthiwhüo pon kütinyo mütüko pö künyepoyita de küza kütüpö mütüko tsüsüyo. (Kütho/Mo)
4. Thüdjo khaküsüko thiyiküto na sazho khaküsüce müthiwhüo mpe küsüo khiyitayo. (Kütho/Mo)
5. Müthiwhüe küzö de lhüve moküta hikümhako mürinuko, lhece mori lalhemi, kütsaküthemi mu thüma tsötü mokütamiko peyitayo.

D. Müthiwhü külüo ripö thaphrinumiko pon utho u doso lü huhu tükhröyiküto thi kühüyive, N doso lü no dipöo thiyive shili rhesüte:

1. Nyorho böko thi müsaküti.
2. N lüsi lü thoküyiko pö doso lü nzömi voriyi mokütako zöün küzayiküti.
3. Küthonyoko uzömi humi pön voyi mokütako zöü küzayiküti.
4. Mhanyo müdi küva mu ngoküyiko pö kümüthako ce posüküti.
5. Doso lü desk mu thübako pö uthatü lü süküti.
6. Tayhece kümütuko lü müsakümoko küta pövo nyorho bö lü süküti.

7. Kümüthao doso lü u müthaküba ce uzömi süo tüyi mo mu seyi mo ta lize upon seyiküto na khrühisüküti.
8. Doso lü u zömi cekro hu kümüzhe bata lizo prüsa küdo kükhrüpö khrühisüküti.
9. Doso bo lü cetsülako thi kümüsasüküti.
10. Tayhece lü söboko mu nyepüko pö mülhüsüküti.
11. Dosobo kütsosüküti.
12. Doso lü lalikütiko mu kütsüko küchiküdükütiko lü yoyiküti.

E. Mhatho Mharhü

N be rhesü de rhö pö künhüsüi side dipöbi de ube hio mikükremi khrühiyo shili thosüte.

F. Nzömi pö küdayi. Side Müthiwhü khrühi sü küto cho küposüyi.

THÜPHRI 10

NAGAMI KRÜZHO RÜZHÜKO CHOKRI (CHAKHESANG)

Seyiküto coleko:

1. Nagami krüzho rüzhö kükrekretiko jö seyi.
2. Thüphrio phri müdüküti zöde phri nvesüyi.
3. Po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi mu seyi.
4. Jü küsako, jükhreko mu jüchoko seyi side ntho süko pö jüchoko thisüyi.
5. N tho n jü lü po mülhüsü mu thosüyi.
6. Utho u yebo likhu ta mo de yebo kükremi küve jö ri se mu thüzüyi.

Nagami yebokoe rüzhörüme kükro bade rüzhöyo. Rüna lü bahoi thünye tüceko kümütsa de küzöküve lün rüzhöküti, thenu mori cephö zide kükrekreti lü vori de rüzhöyo. Rüzhö hiko lize u phrüye rhoküti thakasü küba. Sülizo u krüzho ne swöküti nükritho pözo.

Krüzho rüzhöko lize mhathomhathi rüyiküti tüce rüzhöküti mu süzökümo külhüzho pö kümüthaküti uco küne pö rüzhöküti bayo. Nagami krüzho rüzhöko hu lize u külhü lü sömoküsu mhatho ri pö müthasüyo thaka, me küthi do rüzhö.

Nagami krüzho rüzhöko lize khretho küthi rüzhö, thüma müthi thi kümapü küba süo thi kümütüküti, unüyiküti, mha küzaseküti mu ukrüzho thiyökütiko mükrüpü küba mu ukrüzho mhaseko pö tsüri küyezüzöküti.

Chakhesang-Chokrimi krüzho rüzhü küna rüzhüyüküti lizo:

1. Shitsü (Thülu)

Shitsü lizo ukrüzho rüzhü pö mu süo nhase silü Thülu ziküti pö rüzhüyo. Süo mükro mori rüzhükütomi kühopöri rüzhüyi veyo. Pethimi ri natsimi ri rüzhü hio rüzhüyo. Sülizo rüzhüo chozu-o rüzhüyo mu rüzhü thüthi ukünye lizo basket ball court rüzhüthi zatsü pö (1/4) müsö sötayo. Rüzhüthi lizo vato kübao lü u cho rhe khasüyo. Kütsü pilüo Thülu khasüyi de va kütuyo. Rüzhümako Thülu pö Thüluo va kütuküto na thü u mhüdzü co vavoyo. Thülu khapö uphe mu ube lü sü de rüzhüyo mu rüzhüo thüdo kükrekreküti thiyo. Rüzhü thürao lü Thülu khapö u khüba nyi dolü böyi de kathü vo Thülu pö kütsü pio dü kümao va kütu süyo mori Thülu khapö u phekrü pio bayi de kathü vo Thülu dü kümao va kütüsüyo. Rüzhü u na pö thitsoyi ta lize, rüzhüo rö mama zo votayo.

2. Tünyemi Künü

Künü lizo rüzhü kümületho pö baho vo u Tünyemiko, süko lize Chakhesang, Angami, mu Zeliang yeboko. Yebo hiko tütse pö künü rüzhü thide küvekayo. Yebo hiko lizo künü rüzhü thüzhoko kümhakhrö.

Rüzhümamiko qhü pö u sheco phapüyiyo side künüküti lü huhu shoyi de qhüpö u sheco lü phakümao thüzöyiyo. Mhanu-u künü ba de rüzhüma mipö rütu ta lizo, rüzhü salayito. Rüzhümako pon va küna rüzhüsüyo. Mhacen rüzhüo kütüta lize, va söo rüzhü laküti thiyo.

Künüküti udo ba de rüzhüyo mu thüdo süo söde uzöo rhapö kütu mori re kütuküti thi de upon rütutayo. Süsari thüdo süo söküti lü u zöo pon thayisuküta uphe re kütu de upon rütu prü cejü züküta thiyo. Kuyikütio mori veyikütio lize rüzhümao rütu de unakuco pöki cejü nyiva moi utsöco pöki cejü nyiva lizo sülü phriyiyo, side rütu kümo-o moi rütu kümütsao pon veyiküti thitayo.

Rüzhü hi tü lü rüzhümi-e u zho küve ri thakasüyo. Künü rüzhü kübase mipöe rütuta lize, kükreo pon u be pö pu tüssü müthasüküti müriyo. Rüzhü kümütsaküti hihi ukükhrü küne mu u kümürhe thakapö hunehu tsüsüyo.

3. Shongshat wonpu

Shongshat wonpu lize Konyakmi krüzho rüzhü pö. Kükrojü lü lize stilt walking side ciyo. Kūra pheta hi lize kūra kücho kūra söyo. Cejü pi rükrü de taküto na kūra yo uphe pö bayi küve uphenyi khasüyo side süo yo uphe pö süyi de pö taküti thiyo. Süo kūra mhü kümütü kha thiyiyo. Konyakmi kūra pheta söde taküti thiyo. puko kūra pheta söde rüzhü kükrekreti kūra rüzhüyo.

i) **Taküwhuküti** : Rüzhumako kūra pheta söde tayo. Ti pö rhemüta de tavo süo tso küraka de phetayo rütu mo de votsoyikütimi sümi pon veküyi thiyiyo.

ii) **Xhünxhü** : Rüzhü hio ta lizo thüthi kümüyo lü mükro thi de rüzhüyo. Rüzhüma mütüko kūra pheta yo ta de huhu khukütu mori huhu kūra pheta küpa kütüsüyo. Rüzhü hio külüo ta lizo uzöo pon thayisuta de rütu cejü kitaküto na. Kūra pheta yo rütuta mo de tha künutho-o pon veyiküta thiyo.

Jüco küsa hiko seyi:

1. Thüla – rüna lü bothü phö.
2. Thenu – cekro celümi, thüpumi choro.
3. Cephö – rüna lü bowhi phö.
4. Kümütsa – mhatho pö zo vele mipöe mipö cei vekuküti thide kümürhaküti.
5. Mükrüpü – mha kühopöyi sö münu de khamütaküti, thi müsü va mo de khakümüta.

Footnote: Phrüye - Heritage, Krüzho - cultural, Xhünxhü - cock fighting.

Dodikütiko:

A. Uzhotüo küdasüte:

1. Thülu lizo
(a) tudane (b) nhase silü (c) kütsü (d) chorheküti
2. Yebo söko pö tünyemi thiyo.
(a) Chokri, Pochury, Sumi.
(b) Angami, Chakhesang, Zeliang.
(c) Ao, Lotha, Angami.
(d) Rengma, Angami, Lotha.
3. Rüzühmiko Thülu thüzö pö vasüküto na
(a) ukhüba nyi dolü böyiyo.
(b) ubo khro lü süyo.
(c) upi pio khasüyo.
(d) ukhümhü nyi dolü böyiyo.
4. Tünyemi künümako qhü pö usheco phayiyo
(a) u küku khasüküto na.
(b) u zöo pon pu mo choyiküto na.
(c) pu dipö yebo shiküti thasüküto na.
(d) u kre vaküto na.
5. Shongshat wonpu rüzüh lü söyöküti lizo.
(a) Thülu (b) kütsü (c) Kura (d) Söco sö

B. Kütsökütiko külasüte:

1. Shitsü sü dipö ta?
2. Shitsü rüzüh kübace rüzühmiko Thülu khapö umo yo dipöko lü süyi de rüzühbayoa?
3. Shitsü rüzüh thitsoyi küta sa dipöbi votayoa?
4. Tünyemi künü lü thüdo dipö bikütiko söyöa?
5. Künü rüzüh tüce dipöbi de rüzühmi u küve thakasüyöa?
6. Shongshat wonpu sü dipöa?
7. Shongshat wonpu lü rüzüh küna rüzühöküti süo dipö nyita?

C. Jü küsa seküyiko pö jücho thisüte.

1. Thüla
2. Thenu
3. Cepho
4. Kümütsa
5. Mükrüpü
6. Kura pheta

D. Jücoko pe sü de pö sü jüchoko thitsü süte.

1. _____ lizo ukrüzho rüzhü pö.
2. Tünyemiko rüzhü kümületho pö _____
3. Nagami yebokoe _____ kükro bade rüzhüyo.
4. Konyakmi krüzho rüzhü pö _____
5. _____ hi lize küra kücho küna söyo.

E. Lüyi de külasüte:

Mi küna mori mükro thide bayi side küzö ukhro lü kütsoküti kha küsüko küposüte.

(a) No vapöi künü rüzhü pe me ma ? Mhanu-u lye lizo, nzömiko ce no ngoküti jö posüte.

(b) Shongshat wonpu mori küra pheta yo taküti rüyi mori röyoküti no lüyo me? Uco khasü de külasüte.

F. Mi küna mhatho

Nzömi pö küdayi. Nzöo zö kürüthi de khrüzho rüzhü nkünüthoyo küdipö bide rüzhüyo mu küdipö na nkünüthoyo ta?

G. Ukro mhatho:

Kümüthao pon doso küza pö ukro kükre küti küna thisüyi. Ukro nyi ce thüphri lü rüzhü pö pö küza sü de puko pon rüzhü süte.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”